

סיפורה של דונה

(עדכון אחרון : דצמבר 2015)

סיפורה של דונה אל-חדד מבוסס בעיקר על המידע שקיבלתי מאחיה הצעיר יצחק, איש צנום, צנוע וצלול להפליא, בהתחשב בגילו. פגשתי אותו בחודש נובמבר 2012, מלווה ע"י שתי הבנות, סילביה ואסתר, והוא בן 86.

פרטים משלימים נאספו בשיחה עם שתי אחייניותיו, שתיהן בשם אסתר, האחת בתו של יהודה, השנייה בתה של ריקה. את שתיהן פגשתי בחודש דצמבר 2013 בהזכרה של בנו של יצחק, שלמה (מומי), שנפטר בטרם עת. (ארבע בנות-דודות נקראו על שם הסבתא אסתר. כדי להבדיל ביניהן, בהמשך הסיפור, נקרא לבת של דונה אתי, לבת של יהודה אסתר, ולבת של ריקה אסתרונה).

סקרנותי אודות דונה (דינה) נולדה לאחר ששמעתי קטעי דברים מבתה אתי, אותם היא שמעה מאימה כשהייתה ילדה. ניסיוני לעשות קצת סדר בדברים האלה הביא אותי לסיפור חיים מוזר ולא כל כך סביר, והדברים התבררו והסתדרו רק אחרי ששמעתי את הגרסה של "דוד" יצחק.

כששאלתי את אתי אודות נעורי אימה, היא ידעה לומר מעט מאוד. דונה הייתה אישה שלא הרבתה לספר על עצמה. גם האחים של אתי, אברהם (בבר) ושלמה (מומי), לא יכלו להוסיף מידע מעניין, אולי משום שהם שמעו עוד פחות סיפורים על נעוריה של דונה, ואולי גם כי הם לא התעניינו כל כך לדעת, בהיותם בנים. אגב, גם השם שלמה, שמו של הסבא, משותף לכמה בני דודים.

מה שאתי זוכרת מדברי אימה הוא שדונה הייתה דוברת ספרדית, בהדגשה שהשפה שלה הייתה השפה של "קסטיליה לה וייחה" Castilla La Vieja, כלומר של אזור ספרד צפונית למדריד. כוונתה הייתה שהיא לא דוברת דווקא לדינו, השפה של היהודים יוצאי ספרד שהגיעו לארץ דרך יוון, תורכיה ומדינות אחרות באגן הים התיכון.

דבר נוסף שאתי זוכרת מדברי אימה, הוא שהיא והאחים שלה התייתמו כשהיא הייתה בת 12, ושהם ערכו מסע כלשהו כולם ביחד. בתקופה זו, היא למדה את מלאכת התפירה אצל נזירות ואף סייעה לאחיה הקטן יצחק ללמוד. המסע, ככל הנראה היה קשור לבריחה מפרנקו, שליט ספרד.

דונה נפטרה בשנת 1982. לפי החקוק על קברה, בגיל 62, אך אתי חשבה שאימה זייפה את גילה בהגעתה לארץ, ושלמעשה הייתה קצת יותר מבוגרת. אתי זוכרת שדונה סיפרה שהתחתנה עם מסעוד ביליה כשהיא הייתה בת 28, גיל יחסית מבוגר לנישואים אצל נשות מרוקו.

בהתחלה הסיפור נראה לי מוזר למדי: לכאורה דונה נולדה בצפון ספרד בשנת 1920, ושבסביבות שנת 1932 התחילה לנדוד עם כמה אחים יותר צעירים (יצחק, האח הכי צעיר נהג לקרוא לה אמא), בלי הורים ובין מנזרים. היה ברור שזה לא יכול להיות הסיפור האמיתי.

קודם כל זה מאוד לא סביר שמשפחה מלוכדת של אחים יהודים, צעירים מאוד ובלי הורים, תסתובב לה בספרד הנוצרית של שנות ה-30, ועוד אצל נזירות. שנית, באותה התקופה אכן התרחשו מהומות ופרעות בספרד, אך אלה היו בעיקר התקפות של הפלגים הרפובליקנים נגד הכמורה. אנחנו מדברים על מספר מועט של שנים לפני מלחמת האזרחים. אם כבר, הילדים לא ברחו מפרנקו אלא דווקא כדי לחבור לפרנקו, שהיה אז מפקד צבא במרוקו הספרדית. זה היה יכול להסביר איך דונה והאחים שלה הגיעו בסופו של המסע למרוקו.

סיפורו המפורט של דוד יצחק סתר לחלוטין תאוריה התחלתית מוזרה זו, והחזירה אותנו סופית לסיפור הרבה יותר הגיוני ולמרוקו.

יצחק אל-חדד היה הבן הצעיר ביותר בין 6 אחים: הוא נולד, לפי דבריו ב-6 לפברואר 1926. הבת הראשונה הייתה רחל. היא נולדה, לפי דבריה של אסתר רינה בשנת 1910. דונה הייתה הבת השנייה, השלישית הייתה ריקה, ילידת 1918. לפני או אחרי דונה נולדה עוד בת שנפטרה בהיותה תינוקת או ילדה קטנה, ואין איש זוכר את שמה. אחרי הבנות, באו הבנים: הרביעי היה חיים (שכנראה נולד ב-1920), אחרי יהודה, יליד 9/8/1923 ולבסוף יצחק, שנולד ב-7/2/1926.

שאלתי את יצחק מה היה הבדל הגילים בינו לבין דונה, והוא אמר 11 שנה. המספר יותר מידי "מדויק" כדי לפקפק בזיכרון של אדם מבוגר. בחישוב פשוט, מגלים שדונה נולדה בשנת 1914, כלומר הייתה בכ-6 שנים יותר מבוגרת ממה שנרשם בהגעתה לארץ, והיא בפועל נפטרה בגיל 68.

יצחק אמר גם שאביו סלומון (שלמה) נפטר כשהוא, בנו הקטן, היה בן כמה חודשים, כלומר בשנת 1926-7, בזמן שאמו אסתר נפטרה כמה ימים אחרי שיצחק חגג את בר-המצווה שלו, לפי החישוב, בחודש פברואר 1939.

הבדלי הגיל בין דונה ליצחק מחד גיסא, ומועד הפטירה של סלומון אל-חדד מאידך, תואמים לחלוטין עם הזיכרונות של אתי: דונה התייתמה מאביה סלומון כשהיא הייתה אכן בת 12, ברם אמה אסתר נפטרה שלוש-עשרה שנים מאוחר יותר, כשדונה הייתה כבר בת 24-25.

ועכשיו למקומות: עפ"י דברי יצחק, המשפחה גרה באל-קזאר אל-כביר (בערבית "הארמון הגדול" ובספרדית Alcazarquivir) עיירה מרוקאית בה הייתה קיימת קהילה יהודית חשובה ועתיקה, שהתיישבה שם בסמוך מאוד לגרוש ספרד. העיירה שוכנת בעמק פורה ומעובד לחקלאות, והיא הייתה צומת דרכים בין העיר פז לנמל טנג'יר. נדלג כאן על היסטוריה העשירה שלה. נאמר רק שבשנת 1912 היא הפכה לחלק ממרוקו תחת חסות ספרדית.

המפה של מרוקו הספרדית מראה את מיקומה של העיירה אל-קזאר אל-כביר

בסמוך מאוד מדרום לאל-קזאר, עבר הגבול בין מרוקו הספרדית למרוקו שתחת חסות צרפת. כפי שאפשר לראות במפה, כ-50 ק"מ ממזרח לאל-קזאר הגבול עובר יותר צפונה ויוצר מין בליטה, בה שוכנת העיירה וואזן (Ouazanne), הנמצאת כבר באזור הצרפתי. לוואזן המשפחה עברה כשיצחק היה בן 10, כלומר ב-1936. ידעתי זאת מקודם מהדברים של אתי, ושאלתי את יצחק מה הייתה הסיבה למעבר. דוד יצחק אמר שהם עברו בגלל הרעב. ההסבר הפשוט מסתדר יפה מאוד עם ההתרחשויות היסטוריות. בשנת 1936 התחילה מלחמת האזרחים של ספרד, כאשר הגנרל פרנסיסקו פרנקו, אז מפקד הצבא בטואן (Tetuan), בירת מרוקו הספרדית, התקומם נגד שלטונות ספרד ועבר את מיצרי גיברלטר עם החיילים הנאמנים לו. העיירה אל-קזאר הייתה אמנם קצת מרוחקת מההתרחשויות, אך סביר מאוד להניח שבעקבות ההתקוממות נותקו כל הקשרים המסחריים עם בירת המחוז ועם הנמלים סנגיר וסאוטה (Ceuta), ולא ניתן היה לשווק את התוצרת החקלאית המקומית ולקבל סחורות. לא פלא שאישה בודדה, עם 6 או 5 ילדים (הבת הבכורה, רחל, אז כבר בת 26, אולי הייתה כבר נשואה וגרה כבר בקזבלנקה) תחליט לעקור, אולי רק זמנית, מעיר אבותיה לעיירה קרובה שה"כ כ-60 ק"מ ממנה, אבל כבר באזור שליטה צרפתי.

למחפשים סיבה אחרת, אומר שאסתר אל-חדד וילדיה לא ברחו מאל-קזאר אל-כביר בגלל שפחדו מפרנקו. כידוע ה-"קאודיו", למרות היותו בן ברית של היטלר ושל מוסוליני, אף פעם לא רדף את היהודים, ואף נתן חסות לפליטים יהודיים במלחמת העולם השנייה. ואם תרצו, בשנת 1936 הוא היה ממילא עסוק מידי בדברים אחרים. אין גם שום עדות שהאוכלוסייה המוסלמית רדפה את היהודים איתם היא חיה בשלום מאות שנים. כמו שאמר יצחק, פשוט היה רעב באל-קזאר אל-כביר.

על פי החישוב, דונה הייתה אז כבת 22, לאחותה הבכורה רחל מלאו כבר 26 והאחות הצעירה ריקה הייתה בת 18.

לפי הגרסה של אסתר, האחות הבכורה רחל עזבה את שאר בני המשפחה באל-קזאר אל כביר כמה שנים קודם, התחתנה עם איש אמיד ועברה לקזבלנקה.

אסתרינה מספרת שריקה התחתנה בגיל 18, מיד עם הגעתה לוואזן.

בשלב מסוים, כנראה בתקופת מלחמת העולם השנייה, אולי בשנת 1939 או 1940, אחרי מותה של האמא אסתר, דונה והאחים הצעירים עברו מוואזן לקזבלנקה, וחברו לרחל, בזמן שריקה נותרה עם בעלה בוואזן.

מפת מרוקו עם המקומות המוזכרים בסיפור :

1. אל-קזאר אל-כביר
2. וואזן
3. קזבלנקה
4. טרודנט

במשפחה דיברו ספרדית. דוד יצחק מעיד על עצמו שהוא לא ידע ערבית, ולבטח לא ידע צרפתית, למרות הדמיון בין שפה זו ושפת אימו. לעובדה זאת יכולים להיות לפחות שני הסברים. ההסבר הראשון הוא הסביר ביותר, וכנראה גם הנכון, אבל ניתן לתת גם הסבר אחר הרבה יותר מעניין, אם כי ככל הנראה קצת יותר דמיוני. יצחק, הילד הקטן, לא הסתובב מחוץ לבית. סביר להניח שדיבר בעיקר עם בני משפחתו, ולכן עד גיל 10 הוא דיבר תרתי משמע רק את שפת אימו, ספרדית. כשהמשפחה עברה לוואזן, הוא מצא את עצמו בעיר זרה, בלי יכולת להשתלב בבית ספר, בו הילדים דיברו שפה אחרת, צרפתית.

וכאן נשאלת שאלה: למה במשפחה לא דיברו ערבית? האם משפחת אל-חדד (בערבית: "ברזל") באמת הגיעה לאל-קזאר אל-כביר מאות שנים קודם לכן, עם מגורשי ספרד הראשונים, או שמא הם היו במקור משפחת אנוסים ספרדיים, בעלת השם הנפוץ Hierro ("ברזל" בספרדית) שהגיעו לאל-קזאר מצפון ספרד הרבה יותר מאוחר? כך או כך, הבן השני של דונה, שלמה (מומי), שנקרא על שם סבו סולומון, בחר מאוחר יותר לעצמו את השם העברי ברזילי, וחזר למקורות (חלק אחר של המשפחה עיברת את השם אל-חדד לשם אלדד).

אנו לא יודעים דבר על עיסוקיה של משפחת אל-חדד באל-קזאר, אבל יש להניח שעסקו במסחר הקשור לחקלאות. דונה סיפרה לאתי, אודות מותו של אביה סולומון, שהוא נמצא מת בשדה, ליד החמור שלו. היות ולא היו עליו סימני אלימות, הסברה היא שהוא נפטר מדם לב.

אסתר (הסבתא), שהתאלמנה כאשר הייתה בשנות השלושים בחייה, הצליחה להסתדר ולגדל 6 ילדים לבדה ובעזרת הבנות דונה וריקה (ואולי גם רחל) במשך 10 שנים, עד שהרעב הגיע לאל-קזאר בעקבות תחילת מלחמת האזרחים של ספרד.

אנו לא יודעים איך התפרנסה אסתר בהגיע המשפחה לוואזן, אך יש להניח שהיא עבדה בעבודות פשוטות, אולי בניקיון. רחל, הבת הבכורה, כבר גרה לקזבלנקה. ריקה הייתה כבר נשואה. דונה גם עבדה בניקיון בבית הספר המקומי וגם טיפלה באחים הצעירים, בראש ובראשונה ביצחק, שקרא לה אימא. תודות לקשרים בעבודתה, היא הצליחה להכניס את יצחק הצעיר לבית הספר, ודאגה שגם האחרים ילמדו וימצאו לעצמם מקצוע.

עפ"י סיפורו של יצחק, אסתר נפטרה כמה ימים לאחר חגיגת בר-המצווה של בנה הצעיר ביותר, כלומר בחודש פברואר 1939. לפי חשבון משוער, היא הייתה בשנות ה-50 שלה.

כשאתי ביקרה בוואזן, היא חיפשה את קברה של הסבתא שהיא נושאת את שמה. שומר בית העלמין הוביל אותה לקבר בו היה קבור אדם בעל שם משפחה אל-חדד. אך כנראה מדובר בגבר, לא קשור בהכרח למשפחה של אסתר.

כפי שאמרתי, כנראה בעקבות מותה של אסתר, דונה ושלושת הבנים עברו לקזבלנקה, עיר בה כבר גרה האחות הבכורה רחל. ואלי הדבר גם קשור בהתרחשויות של מלחמת העולם השנייה, ובהתקרבות המסוכנת של צבא גרמניה למרוקו.

במשפחה רץ סיפור כאילו ה-"גסטפו" הגרמני חיפש יהודים, אך אני חושש שזו השפעה מאוחרת של הסרט "קזבלנקה" (עם השחקנים המפרי בוגרט ואינגריד ברגמן). המציאות

ההיסטוריה של אותם הימים הייתה שונה.
לפי דעתי, טבעי שדונה והאחים הצעירים, לאחר מות אימם, יצטרפו לאחות הבכורה בעיר הגדולה.

דונה, שכבר הייתה בת 25, המשיכה לעזור, בחריצות השקטה שלה, לאחים היותר צעירים: חיים (אז כבן 19), יהודה (כבן 16) ובעיקר יצחק (בן 13).

בקזבלנקה, חיים עבד כנהג משאית, יהודה המוכשר למד הנה"ח והכין את תלושי המשכורת לעובדי חברת האוטובוסים המקומית, ויצחק, כל כך דומה לדונה באופי ובמראה, בהתחלה עבד בתחום הצילום, אך גם לא סלד מעבודות קשות וגם הוא, בסופו של דבר, הקים לימים משפחה משלו:

לחיים היו חמישה ילדים (ארבע בנות ובן).
ליהודה היו גם חמישה ילדים, לפי הסדר: בת, בן, בן (רפאל), בת, בן.
ליצחק שני בנים וארבע בנות.

לריקה, שנשארה בוואזן היו חמישה ילדים, ארבעה בנים ובת.

לרחל לא היו ילדים וכשאסתרינה, הבת של ריקה, הגיעה לגיל 12 (1952) היא עברה לגור עם הדודה רחל, גם כי בעיירה הקטנה וואזן לא היה בית ספר תיכון.

בשלב מסוים, כשכל האחים הסתדרו, דונה, שעד לאותו הרגע חשבה רק על האחרים, הפכה להם לנטל. היא כבר התקרבה לגיל 30 והאחים כבר לא היו צריכים אותה בתור אימא. ואולי גם היא רצתה להקים לעצמה סוף-סוף משפחה משלה. על פי הסיפורים, האחים והאות מצאו לה שידוך עם בחור צעיר ממנה בכמה שנים, מסעוד ביליה. היא סיפרה שהתחתנה איתו כשהייתה בת 28, לפי החישוב בשנת 1942. תאריך זה תואם את הזיכרון של יצחק, הטוען שהוא היה אז בן 16. אך ייתכן גם שהיא התחתנה שנתיים-שלוש מאוחר יותר, בשנת 1944 או 1945, בהיותה בת 30 או יותר. הייתכן שכבר אז היא "זייפה" את גילה, והורידה לעצמה שנתיים? בנה הבכור אברהם (בבר) נולד בסוף 1946. האם היא נכנסה להריון מיד אחרי החתונה, או שמא ילדה אותו רק 4 שנים לאחר מכן? אברהם נקרא ע"ש סבו מצד האבא מסעוד, בנם השני שלמה (מומי) נקרא על שם אביה של דונה, ובתם השלישית והאחרונה ע"ש אימה של דונה, אסתר.

דונה ושלושת ילדיה אסתר (אתי), שלמה (מומי) ואברהם (בבר)
זמן קצר לפני עלייתם

מסעוד ביליה, כאמור, היה יותר צעיר מדונה. אנו לא יודעים בכמה שנים בגלל אי-הוודאות אודות שנת הלידה של דונה.

מסעוד ביליה הגיע לקזבלנקה מהעיר הדרומית טרודנט (Taroudant). העיר שוכנת בעמק פורה בין הרי האטלס ועד היום חלק גדול מתושביה הם ברברים. ההיסטוריה מלמדת שתושבי טרודנט נחשבו מאז ומתמיד לאנשים חזקי אופי ומרדנים, ומסעוד הצעיר, כנראה, לקח לא מעט מהאופי המרדני שלהם. מסעוד עבד כ-"פועל שחור" בחברת האוטובוסים המקומית ולמד את מקצוע ה-"מוסכניק" אצל אחיו הבכור. על מסעוד נרחיב את הסיפור במקום אחר. מסעוד לא היה אדם קל. במונחים של היום, אפשר להגיד שהוא היה אדם אלים. אך דונה אהבה אותו למרות הכל, וילדה לו שלושה ילדים.

כנראה אלימותו סיבכה אותו, כי לפי הסיפורים הרצים במשפחה, הוא נאלץ לעזוב את קזבלנקה בצורה חפוזה למדי ולעלות בשנת 1954 לארץ עם כל בני המשפחה, כשבנו הבכור רק בן 7 וחצי ולבת הקטנה, אתי, מלאו בדיוק שנתיים. בהגיעם לארץ ישראל הם נשלחו למעברה במגדל העמק ומאוחר יותר עברו לבית פרטי בעיירה.

משפחת ביליה בשדה במגדל העמק. משמאל לימין: שלמה (מומי), מסעוד, דונה (דינה), אברהם (בבר); בשורה ראשונה אסתר (אתי).

לימים, מסעוד ניהל מוסך לרכב ששירת את הקיבוצים באזור. מסעוד הרוויח יפה, אך בזבז את הכסף ולא תרם אותו לרווחת המשפחה. דונה נאלצה להמשיך לעבוד בניקיון והצליחה, בשקט ובאצילות האופייניים לה, לדחוף את הילדים ללמוד ולהתקדם, למרות הקשיים בחיק המשפחה. היא שוב מצאה את עצמה בתפקיד המוכר של העוזרת לכולם ולא חושבת על עצמה. אתי מספרת שלדונה הייתה שמלה אחת יפה ושהשמלה נשארה תמיד תלויה על קולב.

מסעוד בינתיים התמכר לטיפה המרה, וזה רק החרף את אלימותו כלפי בני המשפחה. הבנים עזבו את הבית מוקדם. למדו בפנימייה הצבאית ולאחר מכן הגיעו לקצונה גבוהה בצה"ל. הבת אתי הצטיינה בלימודים, הצליחה להתגייס והתחתנה בגיל צעיר.

בינתיים המצב בין דונה לבין מסעוד הלך והדרדר, עד שהשניים התגרשו.

דונה (המוכרת בארץ בשם דינה) המשיכה לעזור לילדים ולנכדים, אך סיפור החיים שלה חזר על עצמו כמו במרוקו הרחוקה: היא המשיכה לעזור לכולם בלי לחשוב על עצמה, עד שכולם הצליחו בסוף להסתדר גם בלעדיה.

ואז אולי דונה הבינה שיעודה בחיים הסתיים.

דונה אל-חדד (ביליה)
1914 ? - 1982

העתקים נוספים : <http://www.leoperedidani.com/donna/donna.pdf>